

FARS NESRİNİN TARİHİ SEYRİ*

SA'İD-İ NEFİSÎ

Çeviren: Güller NUHOĞLU**

Bugün edebi eserlerimizi yazdığımız dilin doğru adı Zebân-ı Derî'dir. Atalarımız başlangıçtan beri edebiyatta bu dili kullanmışlar ve ona bu ismi vermişlerdir. Bütün belgelerde İran'da kullanılan her dil Zebân-ı Pârsî veya Fârsî diye adlandırılmış, onun İran'a ait iki türüne Fârsî-yi Derî ve Fârsî-yi Pehlevî adı verilmiştir. Derî ve Pehlevî, İran'da Sâsânîler zamanından bugüne kadar birlikte kullanılmıştır. Derî, Rey ve bugünkü Tahran'a kadar İran'ın doğu ve kuzey doğusunun, Pehlevî ise İran'ın diğer kısımlarının dili olmuştur.

Derî ve Pehlevî'nin birbirinden çok az farkı vardır. Bu fark harflerin mahreci ve bazı müfredattan kaynaklanmaktadır. Her iki dilin yapısı, çekimi ve kökü birdir. Onun bir kısmı Pârsî-yi Bâstân yani Hahâmenişîler'in dilinden, diğer bir kısmı da Avestâ'dan gelmiştir. Derî dilinin İran'ın İslamî devresinin dili olmasından beri Pehlevî, kendi asli toprağında köylü dili veya şehir dili ya da lehçesi olarak varlığını sürdürmüş ve İslamî devrede bu dille söylenen şiirlere Fehleviyat denilmiştir. Bâbâ Tâhir-i Uryân, Bundâr-i Râzî, Pûr-i Ferîdûn, Sa'dî ve Hâfız'ın şiirleri, Azerbeycan Pehlevicesi şiirleri, Fars, Kirman, Huzistan ve diğer bölgelerden günümüze kadar gelen dobeytiller, Taberî, Mâzenderânî, Gilek, Tât, Kürdî, Lorî, Bahtiyârî, Şûsterî ve İran'ın diğer bölgelerindeki köylerden bugüne kadar gelen lehçelerle söylenen şiirler gibi.

Pehlevî nesrinden bize kadar ulaşan eserler, Zerdüştlüğün dini kitaplarında ya da Zerdüştilerin İran'dan Hindistan'a götördükleri ve orada muhafaza ettikleri metinlerdir. Bu metinlerin hemen hepsi İslamî devreye aittir. Denilebilir ki Sâsânî kitabeleri ve bu devir sikkelerinde kullanılan secili ifadeler istisna edilecek olursa, elde Sâsânî devri Pehlevîsinden başka bir eser yoktur. Müsteşriklerin eski parçalarını bilemedikleri ve yanlışlıkla Eşkânî Pehlevîsi, Şimalî Pehlevîsi, Şarkî Pehlevîsi veya Keldânî Pehlevîsi diye adlandırdıkları Derî diline ait ilk eserler ise M.Ö. yirmili yıllara ait olup ilk eserlerin verildiği o günden günümüze kadar yaklaşık bin dokuz yüz yetmiş yıl geçmiştir. Bu müddet zarfında bu dil İran'da veya en azından eski İran'ın doğu ve kuzey doğu kısımlarında yaygınlık kazanmış; sadece geçmişte değil, şimdi bile çeşitli köylerin dil ve lehçeleri aynı bölgelerde bugüne kadar kullanılmıştır. Buna ilaveten bugün, 1975 yıllık süre zarfında müsteşriklerin yanlış adlandırdıkları ve tarihi seyir sırası ile Eşkânî, Pârtî, Mânevî veya Pâzend adını verdikleri dillere ait birçok esere sahibiz. İslam'dan sonraki devrede İran'ın doğusunda ortaya çıkan ve bugünkü edebi dilimizin aynısı

* *Ber-gozîde-i Mutûn-i Fârsî*, be-kûşîş-i Menûçîhr-i Dâniş-pejûh, Tahran 2003, s. 18-46.

** Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

olan Derî dilinin son evresinden kalan en son belge, h. 346'da yani 1028 yıl önce yazılmış olan Şâhnâme'nin mukaddimesidir. Bu metin, Derî dilinin bin küsur yıllık değişim sürecini belirleyen yegâne belgemizdir.

Bu devreden kalan eser ve risalelerin incelenmesiyle Fars nesrinin gelişim evreleri anlaşılabilir. Hicri IV. asırda yani Sâ mânîler devrinde Derî nesri henüz çok sade ve Pehlevî nesrine çok yakındır. Arapça kelimeler çok sınırlı olmakla birlikte bu hususta belirli bir düzen yoktur. Olsa bile bugün bizce malum değildir. Mesela Bel'amî'nin Târîh-i Taberî tercümesinde olaylar anlatılırken hemen hemen her yerde 'harb' kelimesi kullanıldığı halde çok daha revaçta olan 'ceng' veya daha uzak anlamlı 'rezm', 'neberd', 'kârzâr', 'peykâr' v.b. kelimeler göze çarpmaz. Sanki o günlerde Arapça 'harb' kelimesine, benzeri Farsça kelimelerin karşılamağı özel bir anlam yüklenmiştir.

Genel olarak bu devrede Derî dilinin nesri çok sade, akıcı; cümleler her yerde kısa ve kesik kesiktir. Kesinlikle eş anlamlı kelimeler görülmez. Çoğunlukla sıfat mevsuftan öncedir. İşte bu, Derî dilinin eski üslubudur. Pehlevîde de daima böyle olmuştur. Sâ mânî devri ve hicri IV. asırdan kalan Kitâbü'l-Ebniye an Hakâyiki'l-Edviye, Ebû Bekr Rebi' b. Ahmed Acvînî-i Buhârî'nin Hidâyetü'l-Müteallimîn'i, Ebu'l-Müeyyed-i Belhî'nin Acâyibü'l-Büldân veya Acâyibü'd-Dünyâ'sı, Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib, Tercüme-i Tefsîr-i Taberî, Ebû Nasr Huseyn b. Ali-yi Kummî'nin Kitâbü'l-Bârî' der Ahkâm-i Nücûm'u, İbn Sînâ ve Ebû Reyhân-i Bîrûnî'nin Farsça risaleleri gibi eserler bugüne kadar gelebilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu devrin sonlarında tıp, riyâziyat, nücûm v.b. tabii ilimlerde Derî diliyle kitap yazanların, gerekli gördükleri her ilmî ıstılahı Arap dilinden almaları ve bu yöntemin o zamanın zevk sahibi İranlılara ağır gelmesi, onların Derî diliyle ıstılahlar bulup Arap dilindeki ıstılahların yerine kullanmaya çalışmalarına sebep olmuştur. İbn Sînâ'nın Dânişnâme-i Alâyi'de ve Ebû Reyhân-i Bîrûnî'nin Kitâbu't-Tefhîm'de yaptığı gibi. Bana göre bu yani ilmî ıstılahlarda bile Farsçayı Arapçaya tercih etmek, aslında İsmâiliyye'nin taassubundan kaynaklanmaktadır. Çünkü İbni Sînâ İsmâilî bir aileden idi ve Ebû Reyhân da İsmâiliye mensubu idi. Aynı ilgiyi sonraki asırlarda Nâsır-ı Husrev'in Fars diliyle yazdığı çeşitli kitaplarda ve hatta Ebû Ya'kûb-i Segezî'nin Farsçaya tercüme ettiği Keşfü'l-mahcûb'da da görmekteyiz. Bunun sebebi İsmâiliyye'nin, halkı ve toplumu kendine çekmeye daha fazla önem vermesidir. Ancak onlar, seçkin kişileri celb etmek yerine, halk tabakasını celb etmeye daha fazla önem vermişlerdir. Bu nedenle bu grubun talimine özel bir gayret göstermişlerdir. Onlara Ta'fîmiye denilmesi bu yüzdendir. Hiç şüphe yoktur ki kendi talimatları için İran halkının ana dilini kullanmaları gerekiyordu. Derî dilini seçmeleri ve onun değer kazanması ve genişlemesine çalışmaları bundan dolayı idi.

Hicri V. asırda ve Gazneliler devrinde de Sâ mânî devrindeki nesir üslubu aynen devam etti. Nitekim Zeynü'l-ahbâr yazarı bu dili kullanmıştır.

Bu devirde, Ömer Hayyâm'ın Nevrûznâme'si, Hucvîrî'nin Keşfü'l-Mahcûb'u, Ebû İbrâhîm Müstemlî-yi Buhârî'nin Nûrû'l-Mürîdîn'i, Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Nûrû'l-Ulûm'u, Ebu'l-Me'âlî-yi Gaznevî'nin Beyânü'l-Edyân'ı, Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme'si, Emîr Unsûru'l-meâlî'nin Kâbûsnâme diye bilinen nasihatnâmesi, İmâm Hucce'tu'l-İslâm Muhammed Gazzâlî'nin Farsça kitap ve risaleleri, Gazzâlî'nin kardeşi Ahmed-i Gazzâlî'nin Kitâbü's-Sevânih fi Meâni'l-Aşk'ı, Ebû Nasr-ı Kabâvî'nin Tercüme-i Târîh-i Buhârâ'sı gibi önemli kitapların hepsi aynı üslupla yazılmıştır. Bu arada sadece Ebu'l-Fazl-i Beyhakî'nin Câmiü't-tevârih veya Câmi' fi Târîh-i Âl-i Sebüktekin adlı hacimli kitabının bize kadar ulaşan Târîh-i Mes'ûdî kısmı bu kuralın dışındadır. Bu kitapta, diğer kitaplarda bulunan kısa ve kesik cümleler yerine, zaman zaman Derî dilinin basit yapısı ve kurallarının dışında, cümlenin öğelerinin yerlerinin değiştiği, takdim-tehire uğradığı uzun ve girift cümleler görülmektedir. Kitabın muhtelif yerlerinden, bize kadar ulaşan bu nüshanın temize çekilmiş nüsha olmadığı, muhtemelen müellifin daha sonra edebî ve sade bir dil ile temize çekmeyi amaçlayıp günlük olarak tuttuğu notları olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla o zamanın Gazneli sâhib-dîvân-ı risâlet'i Ebû Nasr-ı Muşkân'ın inşası ile nakledilen o günkü mektupların kitabın inşası ile farklı oluşu, bunların daha akıcı ve daha sade olması; yine aynı şekilde, halifeden gelen Arapça mektupların ve onlara yazılan cevapların tercümelerinin de daha sade ve akıcı olması bunu göstermektedir.

Bu devrin kitaplarının ikinci istisnası Hâce Abdullah-i Ensârî'ye nispet edilen risalelerdir. Bu risalelerin hepsinde seci, kafiye ve çokça tekrarların yapıldığı yeni bir üslup görülür. Bunlarla devrin diğer eserleri arasında çok fazla farklılıklar vardır. Aynı sebepten dolayı benim görüşüme göre sayıları oldukça fazla olan bu Farsça risalelerden bir kısmı kesinlikle V. H. asrın meşhur sufisi Abdullah-i Ensârî'ye ait değildir. Belki X. H. asır Hindistan'ında yaşayan ve hicri 1006'da bu dünyadan ayrılan sufî şeyhlerden Abdullah Ensârî-yi Sultân-pûrî'ye aittir. Bunun ispatının birçok delili vardır. İlki, bu risalelerde Sa'dî'nin Gülistân'ından bazı ibareler görülmektedir. İkincisi, onlarda Abdullah-i Ensârî ve V. H. asırdan sonraki zamanlara ait bir kısım tarihi olaylar bulunmaktadır. Üstelik bu risalelerin müellifi sonlarında Ensârî, Pîr Ensâr, Pîr-i Herî mahlaslı şiirler söylemiş ki V.H. asırda bu tür mahlaslar gazel veya kıt'anın sonunda kesinlikle kullanılmamıştır. Üstelik bu şiirlerde V.H. asrın diğer şairlerinin eserlerinde görülmeyen kelimeler vardır. Bütün bunlar bir tarafa nesirde müsecca ve mukaffâ üslubun ilk olarak Arap dilinde kullanıldığı kesindir. IV. ve V. asırlarda Ebû Bekr-i Harizmî (ölm.383 H.), Bedîuzzamân-ı Hemedânî (ölm. 398 H.), Ebû Bekr-i Utbî (ölm.427 H.) bu tarzı kullanmış, onlardan sonra ise Fars dilinde sadece VI. H. asırda rağbet görmüştür. Hamîduddîn-i Belhî Makâmât-ı Hamîdî'yi, Makâmât-ı Harîfî (ölm.516), Zemahşerî (ölm.538)'nin Makâmât ve Etvâkû'z-Zeheb'i ve Şerefuddîn Abdu'l-Mü'min-i Şeferve'nin Etbâku'z-Zeheb'inden taklitte

yazmıştır. Bu şekilde Derî dili üslubunun kesin ve rayiç tarzı, hicri V. asır boyunca IV. H. asır ve Sâmânî devri üslubunun aynısı olarak devam etmiştir.

Hicri VI. asırda Necmuddîn-i Kübrâ, Mecdüddîn-i Bağdâdî, Azîzuddîn-i Neseffî, Rûzbihân-i Baklî, Bahâuddîn-i Veled, Ahmed-i Câm, Şihâbuddîn-i Suhreverdî, Şâh Sincân-i Hâfî, Ebu'n-Necîb-i Suhreverdî, Ebû Nasr Hângâhî-yi Serahsî, Aynu'l-Kuzzât-ı Hemedânî, Abdulkâdir-i Gîlânî gibi tasavvuf şeyhleri ve İmâm Fahr-ı Râzî, Ömer b. Sehlân-ı Sâvecî, Seyyid İsmâil-i Gurgânî, Hubeyş b. İbrâhîm-i Tiflîsî, Şeyh-i İşrâk Şihâbuddîn-i Maktûl, Hasan b. Kattân-ı Mervezî'nin Keyhân-ı Şinâht'ı, Muhammed b. Mes'ûd-i Gaznevî'nin Kifâyetü't-Ta'lîm'i, Nîşâbü'rî'nin Tefsîr-i Beyânü'l Hakk'ı, Seyfuddîn-i Dervâcekî ve Ebu'l- Fütûh-i Râzî'nin Tefsîr'leri, Muhammed b. Münevver'in Esrâr-ı Tevhîd'i, Attâr'ın Tezkiretü'l-Evliyâ'sı, Zahîrî-yi Nîşâbü'rî'nin Selçûknâme'si, Abdülcelîl-i Kazvînî'nin Mesâlibü'n-Nevâsib isimli Redd-i Fezâyihü'r-Revâfiz'i, Râvendî'nin Râhatü's-Südûr'u, İmâm Ebu'l-Hasan-ı Beyhakî'nin Târîh-i Beyhak ve diğer eserleri, Mücmelü't-Tevârîh ve'l-Kıyas, Tercüme-i Târîh-i Sîstân, Muhammed-i Avfî'nin Cevâmî'ü'l-Hikâyât ve Levâmî'ü'r-Rivâyât'ı, Muhammed b. Ömer Râdûyânî'nin Tercümânü'l-Belâğa'sı gibi bu devrin ünlü bilginlerinin eserleri de aynı şekildedir ve hicri III. ve IV. asrın aynı sâde ve akıcı üslubunu kullanmışlardır.

Ancak yine aynı asırda Fars nesrinde yeni bir üslup ortaya çıkmıştır ki 250 yıla yakın İran'da çok ilgi görmüş ve birçok kitap bu üslupla yazılmıştır. Bu, Arapça kelimelerin kullanımında aşırılığa varan; Arapça müfret ve terkiplerin hatta cümlelerin, şiirlerin, ayetlerin, hadislerin olabildiğince kullanılmasının amaçlandığı bir üsluptur. Reşîduddîn-i Vatvât'ın Münşe'ât ve kitapları, Müntecibuddîn-i Cüveynî'nin Atabetü'l-Ketibe'si, Bahâuddîn-i Bağdâdî'nin et-Tevessül ile't-Teressül'ü, Nizâmî-yi Arûzî'nin Çehâr Makâle'si, Muhammed b. Gâzî-yi Malatyevî'nin Ravzatü'l-Ukûl'ü, Raziyuddîn-i Nîşâbü'rî'nin Mekârimü'l-Ahlâk'ı, Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî'nin İkdü'l-Ülâ'sı, Ebu'l-Me'âlî-yi Şîrâzî'nin Tercüme-i Kelile ve Dimne'si, Zahîrî-yi Semerkandî'nin Sindbâdnâme ve Ağrâzû'r-Riyâse'si, Zeyderî'nin Nefsetü'l-Mesdûr'u, Hasan-ı Nizâmî'nin Tâcû'l-Me'âsir'i, Muhammed-i Avfî'nin Lubâbü'l-Elbâb'ı, Bahâuddîn ibn İsfendiyâr'ın Târîh-i Taberistân'ı az-çok bu özel üslubun örnekleri sayılır.

Bu devrede hicri 559'da ölen Hamîduddîn-i Belhî, Bedîuzzamân, Harîrî, Zamahşerî ve Şerefuddîn-i Şeferve'yi taklitle hicri 551'de Makâmât-ı Harîrî'yi yazmış, böylece tekrarlar ve eş anlamlı kelimelerle dolu seci ve kafiyeli nesri teşkil edip Fars diline bir yenilik getirmiş ve bu özel üslup sonraki devirlerde de revaç bulmuştur.

Hicri VII. asırda büyük yazarlardan bir gurup henüz aynı sadelik ve akıcılığı nesirde kullanıyor, edebî ve daha ziyade tarih kitaplarında bu üsluba ilgi gösteriyorlardı. Tasavvuf şeyhleri de aynı üslupla kitaplar yazıyorlardı. Minhâc-i Sirâc-i Gûzgânî'nin Tabakât-i Nâsirî'si, Reşîduddîn Fazlullah'ın

Câmi'ü't-Tevârîh'i, Seyyid Murtezâ Dâ'î-yi Râzî'nin Tabsıratü'l-Avâm'ı ve Necmuddîn-i Râzî, Şihâbuddîn-i Suhreverdî, Şemsuddîn-i Eflâkî, Sadruddîn-i Konyevî, Hamdullah Müstevfi- yi Kazvînî, Efzaluddîn-i Kâşânî, Fahruddîn-i Irâkî, Rüknuddîn Alâuddevle-yi Simnânî, İbn Bîbî, Ebu'l Kâsım-ı Kâşânî, Mu'înuddîn-i Segizî, Kutbuddîn Bahtiyârâveşi-yi Kâkî, Raziyyuddîn-i Lâlâ, Hamîduddîn-i Nâgûrî, Şihâbuddîn Tûrân Puşti, Nûruddîn Esferâyînî- yi Kûsûnî, Ali-yi Râmitînî, Sa'duddîn-i Hamavî, Seyfuddîn-i Bâherzî ve Ferîduddîn Genc Şukr-ı Dehlevî'nin eserleri bu üslupla yazılmış en ünlü eserlerdir.

Bu devrede, İbn Sînâ ve Ebû Reyhân-i Birûnî'nin Derî dili ile ilmî ıstılahlar icat etme ve onları Arap dilindeki ıstılahlar yerine kullanmakta gösterdiği gayreti, meşhur bilgin Efzaluddîn-i Kâşânî de göstermiştir. Bu sebeple onun önemli birçok eseri sade Derî dilinin en güzel örneklerinden sayılmaktadır. Halbuki Hâce Nâsıruddîn-i Tûsî, Kutbuddîn-i Şîrâzî, Nâsıruddîn-i Beyzâvî gibi bu devrin ünlü ulemasının bir kısmı ilmî kitaplarında örnek aldıkları kişilerden daha çok Arapça kelime ve ıstılah kullanmıştır.

Ancak bu devirde Arapça kelimeleri kullanmadaki mübalağa da önem kazanmış hatta Târîh-i Mu'cem olarak bilinen Kitâb-ı Mu'cem fi Âsâr-i Mülûku'l-Acem kitabının müellifi Şerefuddîn Ebu'l-Fazl Fazlullah Râcî-yi Huseynî, Târîh-i Vassâf olarak bilinen Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr kitabının Vassâfû'l-Hazret lakaplı müellifi Şihâbuddîn Abdullah b. Fazlullah-ı Şîrâzî inşa üslubunda mübalağa derecesini doruğa ulaştırmışlar, öyle ki birçok yerde bağlaçlardan başka bütün kelimeleri Arap dilinden almışlardır. Bu anlamda bu devreden kalan güvenilir kitaplar: Şerefuddîn-i Curfâdakânî'nin Tercüme-i Târîh-i Yemînî'si, Abdulmelik-i Cuveynî'nin Târîh-i Cihânguşâ'sı, Şems Kays-i Râzî'nin el-Mu'cem fi Me'âyir-i Eş'âr'ı, Fahruddîn-i Benâkî'tî'nin Ravza-i Ülî'l-Elbâb'ı, Müntecibuddîn-i Yezdî'nin Simtu'l-Ulâ ve Durretü'l-Ahbâr'ı, Sa'duddîn-i Verâvînî'nin Merzbân-nâme'sidir.

VII.H. asırda yazılmış en önemli mensur eser, Sa'dî'nin Gülistân'ıdır. Yazıldığı ilk günden beri Fars dilinin kullanıldığı ülkelerin hepsinde büyük bir ilgi görmüş ve çok okunmuştur. Daha ilk okuldan itibaren ders kitabı olmuş, yazarlar tarafından kaçınılmaz bir şekilde örnek alınmış ve telifinden bu yana bunca zaman geçmesine rağmen birçok taklidi yapılmıştır. Luknov'da yanlış olarak Hâristân ismiyle basılan Mecduddîn-i Hâfî'nin Ravza-i Huld veya Ravzatü'l- Huld'ü, Câmi'nin Bahâristân'ı, Mu'înuddîn Mu'îni-yi Cuveynî'nin Nigâristân'ı, Safî ismini mahlas olarak kullanan Alî b. Huseyn Vâiz-i Kâşifî'nin Letâyifü'l-Tevâyif'i, Kemâl Pâşâzâde'nin Nigâristân'ı, Hâc Muhammed- i Fevzî'nin Bulbulistân'ı, Kâânî'nin Perîşân'ı, Mirzâ Agâ Hân-i Kirmânî'nin Rıdvân'ı, Vakâr-ı Şîrâzî'nin Encümen-i Dâniş'ı, Edîb-i Kirmânî'nin Hâristân'ı, Mirzâ İbrâhîm Medâyih-i Nigâr Tefrişî'nin Mulistân'ı, Hâc Mirzâ Ali Ekber Han Kâimmakâmi'nin Cân-ı Cihân'ı gibi.

Sa'dî'nin, Gülistân'da mukaffa ve müsecca nesir üslubunu zirvesine ulaştırdığı açıktır. O bu san'atta öyle maharet göstermiştir ki seci ve kafiyelerinin çoğu tamamen tabiidir ve hiçbir şekilde tasannu ve tekellüf yoktur. Fakat hiç şüphe yok ki bu beceri daima sadece ona ait olacak ve başka birisi, müsecca, mukaffa, masnu' ve mütetekellif nesri onun gibi bu sadelik ve akıcılıkta kullanamayacaktır.

VIII. H. asırda, bir önceki asır edebiyatının uzantıları bütün dallarda olduğu gibi, nesirde de tamamen geçerlidir. Bazı yazarlar bu sade ve akıcı üslupla güzel kitaplar yazarken diğer bir grup da Arapça kelimeleri kullanmakta mübalağaya varan üslubu tercih etmiştir. Bu asrın sade ve akıcı tarzda yazılmış kitapları: Ubeyd-î Zâkânî, Bushak-ı At'ime diye meşhur Ebû İshâk-ı Şîrâzî, İzzuddîn- i Kâşânî, Şah Nimetullah-i Velî, Mir Seyyid Ali- yi Hemedânî ve Alâaddîn-i Attâr'ın eserleri; Şebânkâreî'nin Muçmeu'l- Ensâb'ı, Şemsuddîn-i Âmulî'nin Nefâyisü'l- Fünûn'u, Ziyâuddîn-i Berenî'nin eserleri, Şems-i Sîrâc-ı 'Afîf'in Târîh-i Fîrûzşâhî'si, İbn Bezzâz'ın Safvetü's-Safâ'sı, Zerkûb'un Şîrâznâme'si, Evliyâullah-ı Âmulî'nin Târîh-i Rûyân'ı, Mir Seyyid Şerîf-i Gurgânî'nin eserleri, Abdulcelîl-i Yezdî'nin Tevârîh-i Âl- i Bermek'i, Muhammed b. Osman'ın Firdevsü'l-Mürşidiyye'si ve Bahâuddîn-i Nakşibendî'nin eserleridir. Arap dilinde tekellüflü ve mübalağalı inşa ile yazılanlar ise: Hindûşâhî'nin Tecâribü's-Selef'i, Mu'înuddîn Muallim-i Yezdî'nin Mevâhib-i İlahî'si, Muhammed b. Muhammed Nizâm Huseynî-yi Yezdî'nin el-İrâze fî Hikâyeti's-Selcukiyye'sidir. Yine VIII. H. asır nesrinde kinayelerin, tekellüflerin, yorumlamaların, pek çok teşbihin ve eş anlamlının çokca kullanıldığı, boş ve anlamsız sözlerin hoş görüldüğü yeni bir üslup meydana gelmiştir.

Huseyn b. Es'ed b. Huseyn-i Dehistânî'nin zaman zaman bu üslup özelliklerini taşıyan Tercüme-i Ferecû Ba'de's-Şidde isimli eseri eldeki ilk eserdir. Bu kitabın tercümesinin el yazma nüshalarında müterciminin nesebi el-Veyzî diye yazılmışken, basma nüshalarında el-Müeyyedî olarak tahrif edilmiştir. Bu şahsın, Şehriyâr'da günümüzde de bilinen el-Veyz köyü halkından olduğu ve Kadı Ebû Ali Muhsin b. Ali Tenûhî, Ferecû Ba'de's-Şidde isimli kitabını 670 H. civarında Farsçaya tercüme ettiği bilinmektedir. İşte bu tercümede bazen, yorumlama veya kinayeli söz kullanmalar bulunsa da bu üslubu VIII. H. asırda ilk defa Şerefuddîn- i Râmî Enîsü'l-Uşşâk adlı eserinde kullanmış, ondan sonra Hintli ariflerden olan ve hicri 751'de ölen Ziyâuddîn-i Nahşebî, Tûtnâme, Silk u Sülûk, Cüz'iyât u Külliyât, Aşere-i Mübeşşere, Gülrîz ve Lezzetü'n-Nisâ' gibi birçok eserinde uygulamış, olgunlaştırmış ve ondan sonra da hicri IX. asırda çok ilgi görmüştür.

Nizâmuddîn Evliyâ, Hâce-i Azîzân olarak bilinen Ali-yi Râmîtenî, Şerefuddîn Şah Ebu Ali Kalender-i Pânîpetî, Nâsiruddin Mahmûd Çerâğ-ı Dehlî, Şeyh Mahmûd-i Eşnevî ve Hâcû-yi Kirmânî gibi VIII. H. asrın mutasavvıflarından birkaç kişi daha eserlerinde zaman zaman bu tür kinaye,

istiare ve tekellüfleri kullanmışlardır. Fakat bu yazarlar bu konuda aşırılığa kaçmamışlardır. Yine de bu üslupta ifrat hicri IX. asrın özelliklerindedir.

Hicri IX. asırda Fars nesrinde önceki asırlarda çoğu yazarın tarzı olmuş olan sadelik ve akıcı üslup terk edilmiş ve öncekinden daha çok istiare, kinaye, eş anlamlılar ve tekellüflerle boş yere uğraşmıştır. Ancak Abdurrahman-ı Câmî, Ubeydullah Ahrâr-ı Semerkandî, Celâluddîn Muhammed-i Pârsâ, Kutbuddîn Ebû Yezdî, Abdullah b. Muhyî Cehremî-yi Şîrâzî, Allâme Celâluddîn-i Devvânî, Şemsuddîn Muhammed b. Yahyâ Esîrî-yi Lâhîcî, Hâce Muhammed b. Mahmûd-i Pârsâ, Abdulgafûr-i Lârî, Seyyid Muhammed Gisûdirâz, Şerefuddîn Yahyâ-yi Munîrî, Âzerî-yi Tûsî, Şah Dâî-yi Şîrâzî, Zeynuddîn Ebu Bekr-i Hâfî, Ya'kûb b. Osman-ı Çerhî, Kadî Mîr Huseyn-i Meybudî, Gıyasuddîn Cemşîd-i Kâşânî, Mollâ Ali-yi Kuşcî, Nizamuddîn Abdulala-yi Bircendi ve Seyyid Zahiruddîn-i Maraşî gibi birkaç kişi hâlâ sadeliği savunmaktaydı.

Hicri IX. asır nesrinde dikkat çeken şey, asrın sonuna kadar henüz İrân'ın ilmî dili olan ve büyük bilginlerden çoğunun eserlerini kaleme aldığı Arap dilinin, bu asırda değerini kaybetmesi ve asrın ilmî kitaplarından birçoğunun Farsça ile yazılmış olmasıdır. Bir diğer şey de bu devrede Timurlular sarayında tarih yazmaya özel bir ilgi gösterilmesi; pek çok genel, bazen de Timurî tarihlerinin Farsça yazılmasıdır. Fakat bu kitaplarda da o devirde kullanılan ve geçerli olan adetler doğrultusunda kinayeler, istiareler ve sun'î ibarelerden vaz geçilememiştir. Buna rağmen Arapça kelimeleri kullanmakta mübalağa eden kimseler çok az sayıdadır. Bu devrin ünlü yazarları arasında bu tarzda yazan sadece üç kişinin ismi zikredilebilir: İbn Arabşâh, Emînuddîn Fazl b. Rûzbihân-ı Hanci, Sâyinuddîn Ali-yi Türke.

Bu asrın büyük yazarları arasında yine, nispeten daha sade yazan ve daha az kinaye, istiare, tekellüf ve tasannu' kullananlar arasında Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, Husrev-i Ebû Kûhî, Fasîhî-yi Hâfî, Kadî İhtiyâruddîn-i Türbetî, Târih-i Hayrât müellifi Muhammed b. Fazlullah, Hândmîr, Mîrhând, Kemâluddîn Huseyn-i Hârizmî, Emir Seyyid Asîluddîn-i Deşteki, Pîr Cemâli-yi Erdistânî, Ali b. Şemsuddîn-i Lâhîcî, Ahmed b. Huseyn Kâtib-i Yezdî, Devletşâh-ı Semerkandî, Mîrcân-ı Esferencâbâdî'nin isimlerini saymak gerekir.

Bu üslupta mübalağaya kaçanlar ise, Hâfız-ı Ebrû, Mu'înuddîn-i Ferâhî, Mu'înuddîn-i Zemcî-yi İsfezârî, Nizâmuddîn-i Şâmî, Şerefuddîn Ali-yi Yezdî, Kemâluddîn Abdurrezzâk-ı Semerkandî, İdrîs b. Ali-yi Bitlisî, Hâce İmâduddîn Mahmûd-i Kâvân, Şihâbuddîn Abdullah-ı Mervârîd ve Sadruddîn Emînî-yi Herevî olarak zikredilebilir.

Hicri IX. asırda istiare ve kinaye yüklü bu üslubun öncüsü olarak, bu özel tarzda herkesten ziyade mübalağa yapan ünlü vâiz, Mu'înuddîn Huseyn-i Kâşîfî'dir.

Hicri X. asırda, bir önceki asır Fars nesrinde geçerli olan adetler aynı şekilde ilgi görmüş, sadece az bir değişiklik meydana gelmiştir. Bunların ilki, artık kimsenin kesinlikle nesirde önceki asırlarda bir takım kitaplarda uygulanan Arapça kelime kullanımındaki mübalağa ve aşırılığa riayet

etmemesi ve bu beğenilmeyen tarzın, kesin olarak terk edilmiş olmasıdır. Diğeri, Şîa Mezhebinin yayılmasına özel bir ilgi ve özen gösteren Safevî hükümdarlarının, İran halkının önceleri Şâfiî daha sonra da Hanefî olması sebebiyle, İran'da Şîa Mezhebini yaymak için kâfi miktarda tebliğci veya dini lider bulamamaları; bu sebeple Cebel-i Âmil-i Şâm, Bahreyn, Lehsa' veya Ehsa' v.d. gibi, Şîa'nın daha yaygın olduğu diğer ülkelerden bir grup insanı İran'a getirmeleridir. Çünkü hayatlarını devam ettirmek için çaresiz kalan bu insanlar kitaplar yazmış, ancak henüz Farsça bilmedikleri için kitapları Arapça yazmak zorunda kalmış ve böylece hicri X. asırda Arapça yeniden ilmî, özellikle de dinî eserlerde önem kazanmış; nesirde istiare, kinaye, tekellûf ve tasannu'lu üslup hicri IX. asırdaki gibi rağbet görmüştür.

Hicri X. asır boyunca hemen hemen nesir eserlerin hepsinde, hicri IX. asırda giderek ilgi gören; yani kinaye, istiare, eş anlam, tekellûf ve tasannu'ların kullanıldığı üslup, yegâne üslup olmuştur. Ancak yazarların zevkine göre bazan az bazen daha fazla görülür.

Mollâ Huseyn-i Kerbelâyî, Mahmûd-i Dehdâr, Kadı Ahmed-i Gaffârî, Emir Yahyâ-yi Kazvînî, Hürşâh b. Kubâd-ı Irakî, Muslihuddîn-i Lârî, Mollâ Ahmed-i Tetevî, Mollâ Tâhir-i Sebzvârî, Hasan Bik-i Hâkî, Mahmûd b. Hidâyetullah-ı Natanzî, Nizâmuddîn Ahmed-i Herevî, Şâh Tâhir-i Encidânî, Fahrüddîn Ali-yi Zevârî, Şeyh Ya'kûb-i Sarfî, Mollâ Fethullah-i Kâşânî, Emir Gıyasuddîn-i Deşteki, Takiyuddîn Evhadî-yi Kâşânî, Kadı Nûrullah-ı Şûsterî, Emîn Ahmed-i Râzî, Fahrüddîn Ali Safî-yi Beyhakî, Mîrzâ Cân Bâğ-novî, Mollâ Ebu'l- Hasan-ı Dânişmend, Muhammed b. Mahmûd-i Dehdâr bu tür sanatları daha az kullanmışlardır. Mübalağaya kaçanlar ise, Fuzûlî-yi Bağdâdî, Hasan Big Rûmlu, Emir Mahmûd b. Handmîr, Abdulkâdir-i Bedâvunî, Kahraman Mîrzâ Hân-ı Hânân, Bâbü'rün kızı Gülbeden Bigem, Ebu'l- Fazl b. Mübârek, Ebu'l-Feyz Feyzî, Sultan Muhammed Fahrî, Sâm Mîrzâ-yı Safevî, Mîr Takiyuddîn Zikrî-yi Kâşânî, Emir Şerefuddîn-i Bitlisî ve Hân Ahmed-i Gilânî'dir.

Hicri XI. asır, tamamen hicri X. asrı takip etmiştir. Edebî tarzlarda kesinlikle bir değişiklik görülmez. Yazarların ekseriyetinin, kinaye, tekellûf ve tasannu' kullanmaktaki çabası aynen devam etmiştir.

Aynı şekilde ruhanî liderler de eserlerini genellikle Arapça yazmış, Farsça yazan olsa bile sade, akıcı ve tabii bir Farsça kullanmamaya özen göstermişlerdir. Mesela, Mollâ Muhammed Bâkır-ı Meclisî'nin kitaplarında bu kusur çok açıktır.

Bu devrede Farsça kıssa ve hikâye yazma özel bir ilgi kazanmış, eskiden beri dillerde dolaşan İskendernâme, Muhtârname, Ebû Muslimnâme, Dârâbnâme, Rumûz-i Hamza v.b. kıssalar, yeniden kendi zamanlarının inşasıyla yazılmış veya Huseyn-i Kurd, Çihil Tûtî, Nûş-Âferin v.b. yeni destanlar kaleme alınmıştır.

Bu usul İran, Hind ve Türkiye'de saray münşaatları ve resmî mektuplarda bile kullanılmıştır. Tarih yazıcılığı da İran'da olsun Hindistan'da

olsun çok değer kazanmış, fakat tarihler bile tekellüf, istiare ve kinayelerden kurtulamamıştır.

Bu devre yazarları da iki guruba ayrılır: Mîrzâ Celâl Münecim-i Yezdî, Mîrzâ Big Huseyn- i Gunâbâdî, Mîrzâ Tâhir Vahîd-i Kazvînî, kardeşi Mîrzâ Muhammed Yûsuf-i Vâle, Kadî Mîr Ahmed Münşî-yi Kummî, Mollâ Abdurrezzâk-ı Lâhîcî, Emir Alâu'd-devle-i Kazvînî, Velîkulî Big-i Şâmlu, Mîrzâ Muhammed Refî' Vâiz-i Kazvînî, oğlu Muhammed-i Şefî', Nesîrâ-yi Hemedânî, Muhammed Emîn-i Münşî, oğlu Muhammed Kâzım-i Münşî, Muhammed Şerîf Mu'temed Hân, Abdulhamîd-i Lâhorî, İskender Big-i Münşî, Abdulfettâh-ı Fûmenî, Şâh Huseyn b. Melik Gıyâsuddîn-i Sîstânî, Tuğrâ-yi Meşhedî, Hasan b. Gul Muhammed, Mollâ Abdunnebî-yi Fahrûzzamânî, Muhammed Kâsım b. Hindûşâh-ı Firişte, Muhammed Şerîf-i Allâme, Mîrzâ Muhammed Şerîf-i Kâşif, Vahîd-i Tebrîzî, Berhordâr b. Mahmûd-i Türkman, Zuhûrî-yi Torşîzî gibi kinaye ve istiarede mübalağada mübalağa eden kişiler.

Müceddid-i Elf-i Sanî olarak bilinen Ahmed b. Abdullah-ı Fârûkî, Fevkuddîn Ahmed-i Yezdî, Necîbuddîn Rızâ-yı Tebrîzî, Mollâ Muhammed Takî-yi Meclisî, Şahzâde Muhammed Dârâ Şukûh, Mollâ Halîl-i Kazvînî, Mîrzâ Tâhir-i Nasrâbâdî, Muhammed b. İbrâhîm, Muhammed Şefî'-i Huseynî, Muhammed Ma'sûm-i Nâmî, Refî'uddîn-i Şîrâzî, Mîr Haydar-ı Râzî, Şeyh Muhammed Ali Müezzîn-i Horâsânî, Ali b. Tayfûr-i Bîstâmî, Mîr Ebu'l-Kâsım-ı Findiriskî, Abdulhak Muhaddis-i Dehlevî, Kutbuddîn Abdulhay-i Lârî, Uzlefî-yi Vâiz, Mecduddîn-i Huseynî, Mollâ Abdulbâkî-yi Nihâvendî, Kazvînî-yi Astarâbâdî, Muhammed Ma'sûm b. Şeyh Ahmed Müceddid-i Elf-i Sânî, Muhammed-i Hable-rûdî, Muhammed Sâdik b. Sâlih-i İsfahânî, Muhammed Mufîd-i Yezdî, Şeyh Bahâuddîn Bahâyî-i Âmilî, Mollâ Muhammed Bâkır Muhakkik-i Sebzvârî, Mollâ Muhammed Sâlih Rûğenî-yi Kazvînî, Akâ Cemâluddîn-i Hânsârî, Halîfe Sultan olarak bilinen Seyyid Alâuddîn ve Haşerî-yi Tebrîzî daha sade ve daha akıcı yazarlardır.

Hicri XII. asırda Fars nesrinde bir müddet aynı tarz geçerli olmuş; hem resmi mektuplar, hükümler ve devlet fermanları, hem de tarihçilik ve diğer edebî türlerde istiare ve kinayede aşırılığa kaçılmış; hatta Avrupa hükümdarlarına yazılan mektuplarda bile tamamıyla bu usul kullanılmıştır. Mollâ Muhammed Bâkır-ı Meclisî'nin dinî kitaplarda geçerli kıldığı bu sun'î üslup, bu devrede de aynı şekilde ilgi görmüştür. Öyle anlaşılıyor ki dini liderler kesinlikle sade ve akıcı yazmaktan kaçınmışlar, böyle yazmayı makamlarının ve şöhretlerinin engeli olarak görmüşlerdir. Hatta bir senet haşiyesi, bir şahitlik belgesi ya da siciller yazılırken bile akıcı, açık ve tabii Farsça yerine günün geçerli inşasıyla yazmaya gayret edilmiştir. Neticede bu zor beğeni ve zevksizliklerin İran halkını yorması, bunaltması ve onların tabiatını bu yapmacık üslupla biktırması gerekiyordu.

Bu önemli akım, hicri XII. asrın sonlarında ortaya çıkmıştı. En önemli müessisi ve etkili önderi, Senâyî mahlasını kullanan ünlü vezir Mîrzâ Ebu'l-

Kâsım-ı Kâimmakâm idi. Ancak bu akımın neticesi asıl hicri XIII. asırda görüldü. Hâlbuki hemen hemen hicri XII. asır boyunca, hicri IX, X ve XI. asırlarda büyük bir ilgi görmüş olan üslup henüz geçerli idi. Asrın yegâne istisnası, bu tarzın önemli önderlerinden sayılan Nâdir Şâh'ın ünlü münşîsi Mîrzâ Mehdîhân b. Muhammed Nasîr-i Astarâbâdîdir. O, Târîh-i Cihângûşâyı Nâdirî ve Münşeât'ının tamamında bu kinaye ve istiarelerle dolu üslubu kullanmıştır. Durre-i Nâdire isimli diğer bir kitabında ise hicri VI, VII ve VIII. asırlarda kullanılan ve sonraki asırlarda terk edilen Arapça müfret ve terkiplerde mübalağaya varan özel üslubu yeniden öne çıkarmıştır. Eleştirmenlerin Arapça ya da Farsça olduğu hususunda tereddüt ettikleri – Ama cesaretle söylemek gerekir ki ne Arapça ne de Farsçadır- bu kitap, tuhaf bir kitaptır. Öyle ki Durre-i Nâdire bu çirkin ve beğenilmeyen üslubun en zor numuneleri olan Târîh-i Mu'cem, Târîh-i Vassâf, Merzbânnâme, Mevâhib-i İlahî, el-Mu'cem ve Tâcü'l-Meâsir isimli kitapları bile geride bırakarak bu tarzda zirveye ulaşmıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi devrin bütün edipleri kinaye, istiare, eş anlam, tekellüf ve tasannu' ile dolu bu üslubu kullanmışlardır. Bu devir yazarları da iki guruba ayrılabilir.

Mübalağada aşırılığa kaçanlar: Mîrzâ Râzî-yi Tebrîzî Münşîyü'l-Memâlik, Fâzılhân-ı Gerrusî, Mîrzâ Ebu'l- Hasan-ı Gaffârî, Mîrzâ Ali Rızâ-yı Şîrâzî, Mîrzâ Muhammed Sâdık Nâmî-yi Isfahânî, Mîrzâ Abdu'l- Kerîm-i Şîrâzî, Mîrzâ Muhammed Rıza Şîrâzî, Muhammed Muhsin-i Müstevfî, Mîrzâ Ebu'l-Hasan-ı Gülistâne, Ali Kulîhân Vâle-yi Dâğîstânî, Senâ mahlasını kullanan Mahmûd Mîrzâ Kaçar, Mîrzâ Abdulkâdir Bîdil-i Azîmâbâdî, Mîr Gulâm Alî Âzâd-ı Belgîrâmî, Sîrâcuddîn Alihân Ârzu, Nimethân-ı Âlî, Hâfîhân olarak bilinen Muhammed-i Hâşim.

Daha az mübalağa yapan ve daha sade yazarlar ise, Mîr Abdullatîf-i Şûsterî, Gulâm Huseyn İbn Hidâyet Alihân, Seyyid Abdullah-ı Şûsterî, Mîrzâ Ca'fer Tarab Nâ'inî, Hâc Muhammed Câfer Kebûter Âhengî, Mollâ Muhammed Mehdî-yi Nerâkî, Hâc Mollâ Ahmed-i Nerâkî, Mîrzâ Muhammed Kelânter-i Şîrâzî, Mîrzâ Abdurrezâk Semsâmu'd-Devle, Seyyid Abdu'l-Huseyn-i Şûsterî, Mîr Ebû Tâlibhân-ı Isfahânî, Mîrzâ Abdulvahhâb Neşât Mu'temedu'd-Devle, Mîrzâ Takî Aliâbâdî-yi Sâhib- dîvân, Abdurrezâk Bik Meftûn-i Dinbilî, Mîrzâ Abdullatîf-i Tesûcî, Mîrzâ Muhammed Takî Muzaffer Alişâh-ı Kirmânî, Cân-ı Cânân Mazhar, Şeyh Esedullah Gâlib-i Allahâbâdî, Mollâ İsmâil-i Zebîhi, Kadı Saîd-i Kummi, Hâc Zeynulâbidîn Temkîn-i Şervâtî, Şeyh Muhammed Ali Hazîn-i Lâhîcî, Mîr Ebu'l- Kâsım Mûsevî-yi Mîr Âlem, Nûr Ali Şâh-ı Isfahânî, ünlü arif Mollâ Abdussamed-i Hemedânî'dir.

Hicri XII. asrın sonunda Fars nesrini ıslah ve sadeleştirme için gösterilmiş olan çaba nihayet hicri XIII. asırda kesin neticesini verdi. Bu asırda gitgide sadelik ve akıcılığa daha fazla önem verilmiş, önceki asırlarda

büyük bir ilgi kazanmış olan beğenilmeyen üslup geçmişe nazaran çok daha az ilgi görmüştür.

Hiç şüphe yok ki Avrupa ve İran arasında daimi bir irtibatın sağlanmasıyla birinci derecede Fransızca, sonra sırasıyla İngilizce, Rusça, Almanca gibi Avrupa dillerinin değer kazanması ve Batı edebiyatlarını taklit, bu harekete çok yardım etmiştir. Hicri XIII. asırda hem Avrupa dillerinden Farsçaya çeviri yapan, hem bu edebiyatları taklit eden kimselerin büyük çoğunluğu, giderek halkı tamamen Batı tarzlarına ve özellikle de sade, akıcı, süssüz ve tabii Farsçaya alıştırmıştır.

Batı edebiyatları ile ilgilenmeyen, sadece modern Arap ve Türk edebiyatlarına yönelen kimseler bile bu dillerde de batı tarzlarını takip etmek adet haline geldiğinden ötürü, dolaylı olarak aynı üslubu Fars dilinde kullanmışlardır.

Hicri XIII. asırda Avrupa büyük bir hızla ilerlemekteydi. Bu ilerlemeler, bütün İslam ve Asya ülkelerinin özellikle de İran'ın başını döndürüyordu. Başlangıçtan itibaren medeni milletlerin ilk safında yer alan, yılların geçmesiyle uygarlık kervanından geri kalmış olan İran, bu istenmeyen ve kahreden geri kalmışlığa hasret ve esefle bakıyordu. Bu sebeple devletin yeni kültürü almakta bir gayreti olmasa da bizzat halk, buna susuz ve istekliydii. Bu harekette Abbâs Mîrzâ Nayibu's-Saltana, Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Ka'immakâm, herkesten daha çok Mîrzâ Takîhân Emîr Atabek A'zam, Hâc Mîrzâ Huseyn Hân Müşîru'd-Devle Sipehsâlâr, Sadra'zam, son merhalede Hâc Mîrzâ Alihân Eminu'd-Devle Sadra'zam etkili olmuşlardır.

Avrupa dillerinden Farsçaya tercüme edilen ilk ilmî eser, Muhammed b. Abdussabûr-i Hoyî'nin tercüme ettiğii ve 1245 yılında Tebrîz'de kurşun harflerle basılan çiçek aşısı hakkındaki risaledir.

Muhammed Şâh zamanında Musâ Cebra'il-i Nâmî tarafından Fransızcadan tercüme edilen Voltaire'nin Târîh-i Petr-i Kebîr (Büyük Petro Tarihi) ve Şarl-ı Devazdehum (12. Şarl) isimli ünlü eserleri ile Abbâs Mîrzâ zamanında tercüme edilen Târîh-i İskender'in 1263 yılında bir arada yapılan taş baskısı neşredilen ilk edebi eserdir.

1268'de Avrupa okulları tarzında ilk okul olan Dârü'l-Fünûn, Tahran'da açıldı. Rûznâme-i Vekâyi-i İttifakiyye isimli düzenli ve daimi gazetenin ilk sayısı 1265 yılının rebiüssani ayının beşii cuma günü Tahran'da yayınlandı. Daha sonra Tebrîz ve Isfahân gibi diğeri şehirlerde de gazeteler neşredildi. Hindistan, Mısır ve Türkiye'de İranlılar Farsça gazeteler çıkardı. 1228 yılında Tebrîz'de ilk kitap neşredildi. Aynı şekilde ilk defa Tebrîz'de faaliyete geçen matbaayı Tahran, sonra Isfahân, Meşhed ve tedricen diğeri şehirler takip etti. Tahran'ın ardından sırayla Tebrîz, Isfahân ve diğeri bazı şehirlerde de batı tarzında okullar açıldı. Kızlara ait okullar önce Hıristiyanlar, sonra Yahudiler, Zerdüştiler sonunda da Müslümanlar için Tahran'da eğitime başladı. Şîrâz, Isfahân, Tebrîz, Meşhed ve diğeri şehirler bunu izledi.

Edebiyatta özellikle nesirde Hicri XII. asırda başlayan hareket bu asırda sonuca ulaştı. Avrupa yolunun İran'a açılması ve Avrupalıların İran'a yaptıkları seferlerle, İran tarihinin İslam öncesi devirlerine ait önemli eserleri keşfedildi. Böylece Avestâ, Pârsî-yi Bâstân ve Pehlevî dillerine vakıf olundu. Oryantalizm Avrupa'da çok değer kazandı. İranlılar da İslam öncesi tarihlerinin azametinin farkına vardı.

Aynı ilgi, İran'da milliyetçilik ruhunun güçlenmesine, hatta edebiyata girmesine sebep oldu. Bunun ilk sonucu fanatik ve tutucu birkaç kişinin Fars dilinden Arapça kelimeleri çıkarmaya kalkışmaları şeklinde tezahür etti. Bu teşebbüs çok eski zamanlardan beri, daha önce de zikredildiği gibi en azından hicri IV. asırdan beri İran'da ortaya çıkmış ve yine işaret edildiği gibi İsmâîliye ve Şuûbiye fırkası bu işi başlatmıştır. Aynı sebepten dolayı önce İbn Sînâ ve Ebû Reyhân Bîrûnî bu işe el atmış; onlardan sonra Nâsir-ı Husrov daha sonra Efdaluddîn-i Kâşânî hicri VII. asırda çok önemli bir girişimde bulunmuş; sonraki asırlarda da gitgide İranlı ilim adamları arasında taraftarları olmuştur ki bunlardan Allâme Celâluddîn-i Devvânî hicri IX. asırda zaman zaman süslü ve yapmacık Farsçayla Arapçadan bir şeyler yazmıştır.

Hicri XIII. asırda bu düşüncelerin ortaya çıkması neticesinde İran'da bu tür şahsi tercih veya zevkler güçlendi.

İlk olarak ünlü şair Yağmâ-yı Cendekî bu işe teşebbüs etti ve bu alanda mektuplar yazdı. Fakat bu konuda sahip olduğumuz ilk müstakil eser aynı zamanda bilgin ve zevkli bir şair de olan Fethali Şâh'ın oğlu Celâluddîn Mîrzâ Kâçâr'ın yazdığı Nâme-i Husrevân isimli kitaptır. Kitap 1285-88 yılları arasında üç cilt halinde Tahran'da basılmış olup başlangıcından yıkılışına kadar Zendlerin kısa tarihini içerir.

Bu kitaptan sonra 1300'de Mîrzâ Rızâ Hân Efşâr Bekşlû, Farsça inşa konusunda Pervez-i Nigârîş-i Pârsî ismiyle bir kitap yazmış ve kitabı İstanbul'da basmıştır. Daha sonra Dekken Haydarâbâd'ında Fedâyî mahlaslı Mîrzâ Nasrullah b. Muhammed Huseyn Hoşnivîs-i İsfahânî Hindistan tarihi hakkında beşinci cildi sözlük olan Dâstân-ı Turktâzân-ı Hind isimli bir kitabı 1307'de yayınlamıştır. Merhum babam da bu üslubu Pezeşkinâme'nin önsözü ve Nâme-i Zebânâmûz adlı kitabında kullanmıştır.

O günlerde dilde sadeleşme hareketini, vatanseverlik ve İrâncılık olarak görenler dilin arılığı ve iyiliği için bu konuda fazla titiz davranmamışlardır. Çünkü yalancı bir düzenbaz, baştan aşağı yanlış ve uydurma bir kitabı Nâdurust Desâtîr (yanlış kurallar) adıyla yazmış, yayınlamış, kendi kendine bir dil icat etmiş ve bunu İran'ın eski dillerinden olarak göstermiştir. Sonraki nesiller ona inanarak bu uydurma kelimeleri doğru ve aslî olarak görmüş, gelecekte korumuş ve kullanmışlardır. Halbu ki bu dil, hiçbir zaman ve hiçbir yerde kesinlikle kullanılmamıştır.

Hicri XIII. asır yazarları da kitabın yazıldığı günlerde henüz kimsenin dikkat etmediği bu fahiş hatayı görmeme gafletinde bulunmuşlardır. Bu taassup tarih yazmada da etkili olmuştur. Herkesten çok bu hareketin çirkin

sonucuna tutulan kişi Mîrzâ Ağa Hân-ı Kirmânî olarak bilinen Mîrzâ Abdu'l-Huseyn-i Sîrcânîdir. O yaradılışında alevlenen ve kıvılcım saçan İrancılık ve taassubun şiddetinden kitaplarında özellikle Ayîne-i İskenderî'de İslam öncesi İranın azametini mübalağa için yalan yanlış yönlendirmeler yapmıştır.

Bu devrede Arapçayla ilmî kitaplar yazmak az çok terk edilmiş, sadece dinî kitapların bir kısmı bu dille yazılmıştır. Hiç şüphe yok ki Batı dillerinden alınmış olan yeni ilimler artık, İran halkını çoğu Arapça yazılmış olan eski ilimlere bağımlı olmaktan kurtarmıştır.

Yine bu devrede düşünürlerden, siyasî ve sosyal rehberlerden çoğu bugün kullanılan yazının kusurlarını bertaraf etme düşüncesine kapıldılar. Bu grubun öncüleri üç gruba ayrılır:

Bir grup şimdiki yazının düzeltilmesi, irabın kelimeye sokulması, benzer harflerin alfabeden çıkarılması gerektiği düşüncesindeydi.

Diğer bir grup, yeni bir yazının icat edilmesini gerektiğine inanıyordu. Bunlar da ikiye ayrılmıştı: Bir kısmı Arap harfleri üzerinden, diğerleri de Lâtin harfleri üzerinden yeni bir yazı icat etme taraftarıydı.

Üçüncü grup ise, Lâtin harflerinin ya değiştirilmeksizin veya değiştirilerek Fars dilinde kullanılması gerektiğine inananlardı.

Sayısız daha fazla olan bu üç grup karşısında az sayıdaki bir grup da Avestâ, Pehlevî v.b. eski İran yazılarının yeniden Fars dilinde kullanılması taraftarıydı.

Hicri XIII. asır edebiyatında Batı Edebiyatından etkilenmeyen ve onu taklit etmeyen yazar grubu yanında bir başka grup da Batı edebiyatını taklit etmekteydi.

Hâc Mîrzâ Ma'sûm Nayibu's-Sadr-ı Şîrâzî, Râz mahlaslı Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Zehebî-yi Şîrâzî, Şeyh Mufîd Dâverî-yi Şîrâzî, Vakâr-ı Şîrâzî, Hâc Mîrzâ Hasan Safî Ali Şâh, Hâc Muhammed Kerîm Hân-ı Kirmânî, Hâc Mollâ Hâdî- yi Sebzvârî, Mîrzâ Fazlullah Hâverî- yi Şîrâzî, Hâc Mîrzâ Hasan Hân-ı Fesâyî, Yağmâ-yı Cenekî, Ka'ânî-yi Şîrâzî, Fethullah Hân-ı Şeybânî, Akâ Ali Ekber Bîdil-i Şîrâzî, Mîrzâ Muhammed Sâdık Humây-i Mervezî, Emîru'ş-Şu'ârâ Rızâkulî Hân Hidâyetullah-i Bâşî, Seyyid Cemâluddîn-i Afgânî, Lisanü'l-Mülk Mîrzâ Muhammed Takî Sipîhr, Afganistan emiri Emîr Abdurrahman Hân, Alikulî Mîrzâ İ'tizâdu's-Saltana, Ferhâd Mîrzâ Mu'temedü'd-Devle, Muhsin Mîrzâ Mîrâhûr, Hasan Ali Hân Emîr-i Nizâm Gerevesî, Mîrzâ Ca'fer Hakâyık Nigâr-ı Hor-movcî, Akâ Muhammed Hasan-ı Zenûzî, Akâ Muhammed Ali Müzehheb-i İsfahânî, Senglâh-ı Tebrîzî, Akâ Ali Müderris, Akâ Muhammed İbrâhîm Nevvâb, Hâc Mîrzâ Alihân Emînu'd-Devle, Hekim Muhammed Takî Hân, Mîrzâ Tâhir Vakayi'-Nigâr, Hâc Mîrzâ Cânî-yi Kâşânî, Cevherî-yi Horâsânî, Mâh Şeref Hânım Mesture-i Kurdistânî, Mîrzâ Alirîzâ Şehre, Akâ Muhammed Mehdî Erbâb-ı İsfahânî, Fahrî mahlaslı Hâc Mîrzâ Abbâs-ı Eyrevânî, Muhammed Şâh'ın Hâc Mîrzâ Akâ'si olarak bilinen sadrazamı, Seyyid Ca'fer-i Keşfî, Behmen Mîrzâ Bahâu'd-Devle,

Şeyh Ziyâuddîn Hâlid Müceddid-i Nakşibendî, Hâc Mîrzâ Muhammed Hân Mecdu'l-Mulk, Cihângîr Mîrzâ, Nâdir Mîrzâ ve Nayibu's-Sadr- ı Tebrîzî Batı Edebiyatını takip etmeyen grubu oluşturmaktaydı.

Mîrzâ Akâ Hân-ı Kirmânî, Mîrzâ Melkom Hân Nâzımu'd-Devle, Muhammed Hasan Hân Seni'u'd-Devle ve İ'timadu's-Saltana, Mîrzâ Habîb-i Isfahânî, Mîrzâ Abdurrahîm Tâlibof-i Tebrîzî, Hâc Zeynulâbidîn-i Merâğeyî, Mîrzâ Yûsuf Hân Müsteşâru'd-Devle, Hâc Mîrzâ Abdülgaffâr Necmü'd-Devle, Mîrzâ Muhammed Huseyn Furûğî Zekâ'u'l-Mulk'ü Batı Edebiyatından etkilenen grubun öncüleri olarak saymak gerekir.

Kalküta'da Hablu'l-Metin, Mısır'da Hikmet, Sureyyâ ve İstanbul'da çıkarılan Surûş gibi gazeteler hicri XIII. asır yazar ve edebiyatçılarından bir grup arasında son derece etkili olmuştur.

Bu zamanda Mîrzâ Fethali Âhundof, Moliere ve ünlü Rus yazarlar Gogol ve Asteroski'yi taklit ederek Türkçe birkaç komedi yazmış ve oyunlar Tiflis'te sahnelenmiştir.

Yine bu tarihlerde adliye bakanlığında çalışan Mîrzâ Ca'fer-i Karacadağî bu komedilerden yedi tanesini Farsçaya çevirmiş, bunlar hicri kameri 1288, 1290 ve 1291 yıllarında Tahran'da yayınlanmıştır. Bu tercümelerin yayını, o günlerin edebiyatında fevkalade etkili olmuştur.

Bu devrede çok etkili olan diğer bir kitap da ünlü İngiliz yazar James Morier'in Hâcî Baba-yı Isfahânî kitabının tercümesidir. Kitabın en güzel tercümesi Hindistan'da yaşayan Hayret Mahlaslı Mîrzâ İsmâil-i Tahranî tarafından yapılmıştır. Bu kitabın mütercimi bütün becerisini onu Farsçaya naklederken kullanmış, ayrıca Hâcî Muhammed Tâhir Mîrzâ'nın, Alexandre Dumas Pere'in ünlü romanlarından yaptığı tercümelerden ve İ'timatu's-Saltana, Doktor Halîl Hân Sakafî A'lemu'd-Devle, Mîrzâ Ebû Turâb Hân Nizâmu'd-Devle ve başkalarının tercümelerinden de faydalanmıştır.

Bir müddet sonra da Hâc Alikulî Hân Serdâr Es'ed Bahtiyârî'nin yaptığı çeşitli kitap tercümeleri ve bu tercümelerin baskıları, İranlıları tamamen Avrupa fikir ve edebiyatlarıyla tanıştırmıştır.

Aynı günlerde Lübnan Hıristiyanlarından olup Mısır'da yaşayan Corci Zeydan meşhur el-Hilâl dergisinden başka tarih ve araştırma konularında çeşitli kitaplar yayınlamış ve her yıl İslamî tarih devirlerinden birini içeren bir romanı kendi dergisinde yayınlamış; yine aynı tarihlerde Abdu'l-Huseyn Mîrzâ Kâçâr bu romanlardan bir kısmını Farsçaya aktarmış, ondan sonra başkaları diğer ciltleri tercüme etmişlerdi. İşte bu tercümeler de İran'ın edebî zevkini beslemekte oldukça etkili olmuştur.

Fevkalade etkiye sahip diğer bir kitap, İstanbul'da yaşayan Hâc Zeynulâbidîn-i Merağî'nin Sefernâme-i İbrâhîm Big adlı kitabıdır. Müellifinin ismi olmaksızın yayınlanan kitap, İran'da vatanseverlik ruhunu beslemek bir yana yeni bir edebî üslubun icadında da çok etkili olmuştur.

Celefa-yı İsfahan Ermenilerinden ve İran Farmason Locası kurucularından Mîrzâ Melkom Hân Nâzîmu'd-Devle Londra'da ikameti süresince, bir müddet yayınlamış olduğu Kânûn gazetesinden başka kısa, toplumsal ve siyasi risalelerini de bazen imzalı, bazen imzasız basmış ve bu risalelerde, ana dilinin Farsça olmaması sebebiyle mecburen çok sade, akıcı ve konuşma tarzında bir üslup kullanmıştı. Bu üslup o zamanın yazarları arasında çok beğenilmiş, bir grup yazarın daima onun gibi yazmayı arzulamalarına sebep olmuştu. Aynı etki Mîrzâ Abdurrahîm Tâlibof'un çok sade ve akıcı inşasında da vardır.

Hicri XIV. asır bu girişim ve gereklerle başladığından dolayı, asrın başından itibaren geçen yetmiş yılda kesinlikle önceki asırların zorlamalı ve yapmacık üsluplarından bir iz ve işaret görülmez. Bütün bu devre boyunca dil, son derece akıcı, sade ve süssüz olagelmiştir.

Bu dönemde yabancı dillerden çevirilerin giderek genişlik kazanması zarureti açıktır. Başlangıçta Fransızcadan tercümeleme ilgi görmüş, bunu İngilizce, Rusça ve Almancadan çeviriler takip etmiştir. Bazen da Arapça ve Türkçeden nakiller yapılmıştır. Fakat son on yılda Rusçadan çeviriler daha çok genişlik kazanmış ve Fransızcadan sonra daha fazla tercüme edilen dil haline gelmiştir. Yine bu devrede zorunlu olarak gazetecilik de giderek yayılmıştır. Büyük bir ilgi gören diğer sanat ise Avrupaî tarzda yapılan edebî ve tarihî araştırmalardır. Bu sahada önce merhum Muhammed-i Kazvîni yolu açmış, büyük bir grup onu takip etmiştir. Bunlara ilave tabii olarak siyasi ve sosyal içerikli makale yazarlarının sayısı da giderek artmaktaydı ki bu türde ilgi çekici örnek veren yazarlardan Hablu'l-Metin gazetesi müdürü Seyyid Celâleddîn-i Kâşânî, Musâvât gazetesi müdürü Seyyid Muhammed Rızâ, Rûhu'l-Kuds gazetesi müdürü Sultânu'l-Ülemâ-yı Horasanî, Hâc Şeyh Yahyâ-yı Kâşânî, Sûr-i İsrâfil gazetesinin ünlü yazarı Mîrzâ Cihângîr Hân-ı Şîrâzî, Mîrzâ Melkom Hân Nâzîmu'd-Devle, Seyyid Huseyn-i Erdebîlî, Ali Ekber Dâver, Mîrzâ Muhammed Sâdık Emirî Edîbu'l-Memâlik-i Ferâhânî, Mîrzâ Muhammed Huseyn Furûğî Zekâu'l-Mulk, Sureyya gazetesi müdürü Mîrzâ Ali Muhammed Hân-ı Kâşânî, Hikmet gazetesi müdürü Mîrzâ Mehdî Hân Zaimu'd-Devle, Abdulhamîd Hân Sakafî Metinu's-Saltana, Mîrzâ Muhammed Ferruhî-yi Yezdî, Mîrzâ Muhammed Takî Meliku's-Şu'ârâ-i Bahâr ilk safta yer almaktadır.

Batı Edebiyatını takip ortamının tam olarak hazırlandığı bu devrede roman, hikâye ve tiyatro gibi türlerde bu edebiyatı takiple salt edebi ve özgün eserler yazmayı isteyen yazarların sayısının da ister istemez günden güne artması gerektiğini söylemek gerekir.

Yaşadığımız asır yazarlarını dört temel gruba ayırmak gerekir.

Birinci grup, salt edebi ve özgün eserlere sahip olup roman, hikaye ve tiyatro yazan kişiler. Bunların en meşhurları: Ali Ekber Dihhodâ, Sâdık Hidâyet, Ali-yi Deştî, Muhammed Ali-yi Cemâlzâde, Muhammed-i Hicâzî, Bozorg-i Alevî, Kerîm-i Kişâverz, İhsân-ı Taberî, Ebu'l-Kâsım Pertev A'zam, Huseynkulî Musteân, Muhammed Mes'ûd, Cihângîr Celîlî, Sâdık-ı Çûbek, Doktor Muhammed-i Nah'î, Celâl Âl-i Ahmed, Doktor Fahrüddîn Şâdumân,

Huseyn-i Mesrûr, Zebîhullah-ı Behruz, Subhî-yi Mühtedî, Doktor Şîrâz Pûr Pertev, Muhammed Bâkır-ı Hicâzî, Haydar Ali-yi Kemâlî, Rahmet-i Mustafavî, Muhammed Ali-yi Saffârî, Muhammed Rızâ Halîlî, Hasan-ı Mukaddem(Ali Nevruz), Abdu'l- Huseyn-i Meykede, İ'timâdzâde, Hamza-i Serdâdver, Tâlib-zâde, Cihângîr-i Tafazzulî, Murtezâ Muşfik-i Kâzîmî, Feridûn-i Tevellelî, Zeynul âbidîn-i Rehnûmâ, Sîmîn-i Dânişver, Mâh-tal'at-ı Pesyân, Musâ Nesrî, Mehdî Hamîdî, San'atizâde-i Kirmânî, Muhammed Bâkır-ı Husrevî, Ahmed Ali Hodâ-dâde, M. A. be Âzîn.

İkinci grup, tarihi ve edebi araştırma yapan kişiler: Muhammed Kazvînî, Hasan Takîzâde, Muhammed Ali Terbiyet, Muhammed Takî Meliku's-Şu'ârâ-i Bahâr, Celâl-i Humâyî, Ahmed-i Behmenyâr, Doktor Rızâzâde-i Şafak, Abbâs İkbâl, Nasrullah-ı Felsefî, Reşîd-i Yâsemî, Muhammed Ali Furûğî, Mucteba Minovî, Dr. Muhammed Mu'in, Dr. Zebîhullah-ı Safâ, Dr. Pervîz Hânlerî, Huseynkulî Kâtibî, Murtezâ Muderrisî Çehardehî, Muderris Rezevî, İrec Efşâr, Abdu'l-Huseyn Zerrînkûb, Seyyid Ahmed-i Kesrevî, Ahmed Edîb-i Kirmânî, Mîrzâ Akâ Fırsat-ı Şîrâzî, Bedi'uzzamân-ı Firûzânfer, Hasan Pîrniya Muşîru'd-Devle, Abdulazîm-i Karîb, İbrâhîm Pûr Dâvûd, Mahmûd-i Mahmûd, Ferîdûn Âdemiyyet, Huseyn Mekkî Doktor Muhammed Mekkî, Zu'r-Riyâseteyn-i Şîrâzî, Seyyid Abdurrahîm-i Halhâlî, Dr. Muhammed Mukaddem, Dr. Sâdık Kiyâ, Ali Sâmî ve Ali Âzerî.

Üçüncü grup, toplumsal ve siyasi yazarlar: Dr. Lutfali Sûretger, Mustafa el-Mevtî, Ferecullah-ı Behrâmî, Amîdî Nûrî, Ruknzâde-i Âdemiyyet, Cevâd Fâzıl, Nizâm-ı Vefâ, Nâsıruddîn Şâh Huseynî, Muhammed Cenâbzâde, Dr. Muzaffer Bekâyî, Dr. Emîn Fer, Dr. Muhammed Huseyn Ali-âbâdî, Dr. Hasan Şehîd Nûrâyî, Huseyn Şehîd Nûrâyî, Huseyn Şecere, Habîbullah Âmûzgâr, Abdurrahmân-ı Ferâmerzî, İbrâhîm Hâce Nûrî, Menûcihr Bozorgmihr (Sâhib-dil), Muhammed Zer-nigâr, Abbâs Halîlî, Ferzâne-i Yezdî, Nâzırzâde-i Kirmânî, Ali Celâlî, Ali Ekber Kesmâyî, İhtîşâmî, Huseyn-i Hicâzî, Rahîmzâde-i Safevî, Ferruh Keyvânî, Ali Kesmâyî, İbrâhîm Halîlî.

Dördüncü grup, mütercimler: Rızâ Şehrîzâd, Abdu'l-Huseyn-i Nûşîn, Hasan Nâsır, Mes'ûd Ferzâd, Yûsuf-i İ'tisâmî, Şucâ'uddîn Şifâ, Ebu'l-K'asım Pâyende, Rahîm Nâmver, Muşfik-i Hemedânî, Ebu'l- Kâsım İ'tisâmzâde, Kâzım İmâdî, İbrâhîm Ulfet, Muhammed Ali Halîlî, Ali Asgar-i Hikmet, Zînet Râm, Muhammed Saîdî, Neyyir Saîdî, Rahmet-i İlahî, Mühendis Kâzım Ensârî, İzzetullah Ferecî Şadân, Ali Asgar Surûş, Ahmed Mîr Findiriskî, Hânım Hâcib, Hânım Batmankılıç, Zehra Hânlarî, Ahmed Şehîdî, Gulâmhuseyn Zîrekzâde, Muhammed Âsîm, Rızâ Âzerahşî, Cemâluddîn Ahavî, Dr. Kâsım Ganî, Ekber Sayrafî Dânâ Sîrişt, Mes'ûd Berzîn, Hamîd Neyyir-i Nûrî, İbrâhîm Zencânî, Hasan Bedî', Huseyn Kesmâyî, Mahmûd Hidâyet, Emîrkulî Emînî, Mohsin Hâce Nûrî, Morteza Fehrâyî, Muhammed Ali Gulşâi'yân, Muhammed Bâkır Senglecî, İşrâk Hâverî, Seyyid Mustafa Tabâtabâyî, Rızâ Meşâyihî (Ferhâd) ve Zebîhullah Mansûrî.